

El Magisteri femení a Barcelona a les darreries del segle XVIII

Elena Venini i Redin

Introducció

Un dels trets fonamentals dels governs il·lustrats de la segona meitat del nostre segle XVIII va ser l'establiment de l'ideal pedagògic d'educar el poble per a l'Estat. Carles III representa a Espanya el màxim exponent d'aquesta tendència reformista manifestada en les successives disposicions tendents a crear una política escolar eficaç.

La Reial cèdula de 14 d'agost de 1768 inicia aquesta presa de postura oficial respecte a l'educació femenina tan deixada de banda fins aleshores. Mana que als pobles principals s'estableixin:

[...] *casas de enseñanza competentes para niñas, con matronas honestas é instruidas que cuiden de su educación, nstruyéndolas en los principios y obligaciones de la vida civil y cristiana, y enseñándolas las habilidades propias del sexo; entendiéndose preferentes las hijas de labradores y artesanos, porque a las otras puede proporcionárseles enseñanza a expensas de sus padres, y aun buscar y pagar maestros y maestras.*¹

A les professores d'aquestes «cases» ni tan sols se les qualificava de «mestres»; n'hi ha prou que siguin *matronas honestas é instruidas*.

L'11 de juliol de 1771 una provisió reial precisa les condicions exigibles a les persones que desitgin ocupar-se de l'ensenyament de primeres lletres. Interessa particularment l'article VIII, on Carles III fixa els requisits necessaris per a les mestres:

¹ *Novísima Recopilación de las Leyes de España*. Tom IV, llibre VIII, títol I, llei IX, pàg.9.

*A las Maestras de Niñas, para permitirles la enseñanza deberá preceder el informe de vida y costumbres, examen de Doctrina por persona que depute el Ordinario, y licencia de la Justicia, oído el Síndico, y Personero sobre las diligencias previas.*²

La Reial cèdula de 12 de gener de 1779, que mana que no s'impedeixi l'ensenyament a les dones i nenes de les labors i arts pròpies del sexe, fa una passa endavant en considerar els avantatges que proporcionarà el treball d'aquestes, que podran emprar els guanys com a dot per casar-se o per ajudar a mantenir llurs cases.

Però, sens dubte, l'aportació fonamental de Carles III a l'educació femenina espanyola la constitueix la Reial cèdula d'11 de maig de 1783, la qual assenyala el començament teòric d'una acció de govern centralitzadora, uniforme i estatista envers la formació de la dona. Estableix la creació de trenta-dues escoles, regentades, cada una, per una mestra assistida per una deixeble «ajudanta» examinades i nomenades exclusivament per les diputacions de caritat de cada barri. La finalitat primordial assignada a aquestes escoles és la formació eminentment religiosa i moral, adreçada a un fi utilitarista per part de l'Estat (art. I).

L'ensenyament «de un estilo claro y sencillo» (art. VIII) comprenia la doctrina cristiana, els bons costums, els hàbits de neteja i labors, segons l'habilitat de les alumnes:

*Las labores que las han de enseñar han de ser las que acostumbran; empezando por las más fáciles, como faja, calceta, punto de red, dechado, dobladillo, costura; siguiendo después á coser más fino, bordar, hacer encaxes; y en otros ratos, que acomodará la maestra según su inteligencia, á hacer cofias ó redecillas, sus borlas, bolsillos y sus diferentes puntos, cintas caseras de hilo, de hilaza, de seda, galon, cintas de cofias, y todo género de listonería, ó aquella parte de estas labores que sea posible, ó á que se inclinen respectivamente las discípulas; cuidando la ayudanta de una porción de ellas, que pueden ser las menos aprovechadas.*³

També voluntàriament s'inclouia la lectura.

D'ençà de la publicació del decret —declarava—, no es permetria regentar escola pública ni privada a ningú que no hagués estat aprovat per les diputacions (art. VI) després d'haver superat un examen en les matèries objecte d'ensenyament, i presentat un informe de bona conducta, preferint-se sempre «a la de mejores costumbres en concurso de igual habilidad» (art. VII).

² Real Provisión de S. M. y Señores del Consejo, en que se prescriben los requisitos, que han de concurrir en las Personas que se dediquen al Magisterio de Primercas Letras, y los que han de preceder para su examen, con lo demás que contiene: Barcelona. Por Thomas Piferrer Impresor del Rey. (Dada en Madrid à onze de Julio de mil setecientos setenta y uno). Art. VIII.

³ Real Cedula de S. M. y Señores del Consejo, por la cual se manda observar en Madrid el Reglamento formado para el establecimiento de Escuelas gratuitas en los Barrios de él, en que se dé educación à las Niñas, extendiéndose à las Capitales, Ciudades y Villas populosas de estos Reinos en lo que sea compatible con la proporción y circunstancia de cada una, y lo demas que se expresa. Año 1783. En Madrid: Impta. de D. Pedro Marin. Reimpresa en Manresa, en la Impta. de Esperansa Coma Viuda, de Orden del Cavallero... Art. V.

Malgrat aquest afany impulsor, no s'indica en cap document on i com han de formar-se aquestes mestres.

L'impuls reformista econòmic social menà també Carles III a obligar, per Reial Ordre de 14 de febrer de 1778, que els ganduls, dones, nens i pares que no s'apliquessin voluntàriament al treball, fossin recollits per la Justícia i conduïts als hospicis, on se'ls ocuparia i ensenyaria segons llur capacitat i força.

Carles IV ratificà les línies pedagògiques del regnat anterior, insistint, sobretot, en l'acompliment de les normes establertes pel seu pare. Així, mitjançant Reial Ordre d'11 de juny de 1791, reiterà el seu interès en l'educació i l'ensenyament de les nenes pobres, tot recordant que les escoles públiques havien estat instituïdes per a aquest fi, i era competència de les diputacions de caritat i alcaldes de barri de cada quarter la vigilància de l'execució de tot allò legislat.

Menció especial mereixen els *Estatutos de la Real Academia de Primera Educación y Reglamento de Escuelas de Primeras Letras*, de 13 de juny de 1779, on es considera necessària la formació de la dona, «*cuyos exemplos y consejos serán algún día la norma de la conducta de toda una familia*».⁴

També els escriptors, col·laboradors enèrgics en la vida política, van deixar sentir la seva veu clamant per una millora de l'educació, en general, i de la instrucció i l'ocupació femenines en particular: Torres Villarroel, Feijoo, Faxardo, Ruiz, Sarmiento, Ward, Clavijo, Cadalso, Ramón de la Cruz, Moratín, Josefa de Amar y Borbón, Campomanes, Cabarrús i, sobretot, Jovellanos, defensaven, des de diferents punts de vista, el dret de la dona a l'educació i a la participació en el sistema productiu del país.

L'educació femenina a Barcelona

Barcelona presencià aquest segle un creixement demogràfic insospitat, produït arran de l'increment de l'activitat econòmica. La prosperitat derivada del comerç exterior i interior va elevar el nivell de vida i, com a conseqüència, es produí un resorgiment de la nostra cultura, malgrat les mesures restrictives del Decret de Nova Planta. Però l'ensenyament primari, gairebé va notar la revifalla.

L'ensenyament privat

El nucli de l'ensenyament privat el constituïen les mestres de costura i labors, de llarga tradició a la nostra ciutat.

No s'exigia a aquestes mestres autorització especial per obrir escola i el compliment de les disposicions reials en les quals es precisaven les condicions requerides a les aspirants al magisteri era deixat de banda, per això, l'alcalde del crim Francisco de ZAMORA Y AGUILAR arribà a decalarar el 1786 que a Barcelona «*maestras... lo son todas las que quieren, en las que convendría mucho que se pusiera arreglo*».⁵

⁴ LUZURIAGA, Lorenzo: *Documentos para la historia escolar de España*. Centro de Estudios Históricos. Madrid, 1916. Tom I, pàg. 305.

⁵ ZAMORA Y AGUILAR, Francisco: *Diario de los Viajes hechos en Cataluña*. Curial. Documents de Cultura 3. Barcelona, 1973. pàg.473.

Com que no hi havia cap institució ni orientació adequades per a la formació de les professionals de l'ensenyament, hom pot suposar que les futures mestres, d'alguna manera, aprenien les labors que ensenyaven i, en aquest sentit, l'única font d'informació vàlida ha estat la secció d'ofertes del *Diario Curioso, Histórico, Erudito, Comercial, Civil y Económico* (anys 1762 i 1772) i, sobretot, del *Diario de Barcelona* a partir de 1792.

En la *Respuesta del Corregimiento de Barcelona* a l'interrogatori de l'esmentat ZAMORA s'indica que, en general, «*En Barcelona las niñas van a las escuelas de hacer medias, encajes o coser*»⁶ i és lògic que, a mesura que augmentava la població, augmentessin les necessitats pedagògiques, almenys des del punt de vista quantitatiu, de nombre de persones i centres dedicats a l'ensenyament.

Amb tot, l'evolució qualitativa va trigar a deixar sentir els seus efectes. L'esquema educatiu femení no havia variat des de finals de l'edat mitjana: labors, catecisme i, a mesura que ens acostem al començament del segle XIX, lectura i escriptura.

D'entre els ensenyaments anunciats ocupen un lloc destacat els brodats a tambor i a mà, les blondes i les mitges, encara que hi són representades totes les labors considerades femenines: fer xarxes llises i amb mostres, blondes de seda i fil, brodats de llana, fil i seda, i fistons, cosir, apedaçar mitges de seda, fer guants, rentar i planxar brodats de tot tipus, filar, tallar i fer vestits de senyora, toques, camises i escofietats.

L'arribada de les monges franceses exclaustres arran de la Revolució del 1789 suposa l'inici d'una evolució vers programes pedagògics més complets, en els quals tenen cabuda el francès, les primeres regles d'aritmètica, els brodats d'or i plata, el castellà, la geografia, la història i les altres ciències que havien d'entrar en l'educació d'una senyoreta ben criada⁷ De fet, fins ara no es parlava (en els anuncis) de l'educació de les nenes, sinó tan sols de l'ensenyament de determinades labors amb inclusió optativa de la lectura, l'escriptura i el catecisme. De totes maneres, aquestes escoles s'orienten a les classes benestants: es tracta d'escoles de senyoretetes i no de mestres de costura. L'ensenyament s'orienta des d'una perspectiva cristiana realista (es dediquen algunes tardes a l'ensenyament de la religió), però tenint en compte que la inserció de les alumnes en el món social, requerirà una formació humanística, artística i àdhuc laboral, no pas per col·locar-se fora de la llar, però sí per atendre les necessitats de casa des del punt de vista pràctic. Fins i tot algun anunci adverteix la possibilitat d'admetre pensionistes «*a imitación de las antiguas casas claustrales y demás destinadas en Francia, para la educación de la juventud*».⁸

Encara que és impossible donar-ne referències precises, car solament coneixem xifres extraoficials i no sabem amb seguretat quina fou la durada de les escoles anunciades, hi comptem vint-i-nou mestres particulars, que s'anuncien entre el 1792 i 1808.

L'ensenyament religiós

A les darreries del segle XVIII hi havia a Barcelona tres col·legis de religioses: el de la Companyia de Maria i els beateris de Sant Domènec i Sant Agustí.

⁶ *Ibidem*, pàg. 446.

⁷ *Diario de Barcelona*: 24 de desembre de 1792, 21 d'abril de 1803.

⁸ *Ibidem*, 31 de maig 1803.

La Companyia de Maria

El Monestir de la Companyia de Maria era la institució docent que gaudia de més prestigi entre els conciutadans, fins al punt d'arribar a ser protegida pels francesos perquè estava dedicada a un servei d'utilitat pública. La gratuïtat de les classes va influir decisivament en el seu entroncament a la ciutat, en contrast amb el caràcter mercenari de les mestres privades, no sempre ben considerades. El pensionat s'orientava només vers les famílies riques.

Sortosament la distribució de càrrecs permet entreveure alguns detalls relatius a l'organització docent.

D'ençà de 1721 les religioses que es dedicaven a l'ensenyament es varen registrar en diversos apartats, segons l'assignatura impartida, que les subdividia en mestres de lectura i mestres de labors. Així, el 1769 hi havia sis mestres de lectura i quatre de labors, mentre que l'any 1806 eren sols quatre les de lectura i sis les de labors, les quals eren subdividides en mestres de labors (citades sense especificar), amb dues religioses inscrites, i mestres de puntes en diferents classes amb quatre. Segons el Baró de Maldà, les labors objecte d'ensenyament eren: «fer mitjàs; puntes, y cusir».⁹ Posteriorment, les mestres de lectura es van dividir també en dos grups, corresponents a les classes de primera i segona de lectura.

La classe de catecisme s'assignava a la religiosa considerada pel Consell de la Comunitat com la més idònia.

En segon terme, i en qualitat d'ajudantes, les pensionistes i els senyores encomanades residents al Monestir compartien amb les monges les tasques docents.

Finalment i com a índex del nivell de participació de les deixebles, les més avançades coadjuvaven amb llurs professores, tant en l'ensenyament com en el bon funcionament de les classes, la direcció general de les quals era a càrrec de la Mare Prefecta.

Els beateris de Sant Domènec i Sant Agustí

Detalls de tipus pedagògic dels dos beateris, citats repetidament pels testimonis de l'època en fer recompte dels centres educatius femenins d'aleshores, n'hi ha pocs, car les escasses dades que ens han arribat sols parlen de l'emplaçament, els detalls arquitectònics dels edificis o bé del tipus de vida de les beates. Amb tot, de l'exhortació del bisbe de Barcelona, D. Pedro Díaz de Valdés, als fidels de la ciutat i, en especial, als pares de les alumnes que freqüentaven el beateri de Sant Domènec, incitant-los a contribuir econòmicament a la construcció d'una capella nova, podem deduir que procuraven a les nenes formació domèstica i catecisme amb «las máximas sublimes de la fe y de la moral [...]»¹⁰ i «las labores que necesitan saber para ser de provecho en vuestras casas [...]».¹¹

⁹ AMAT: *Miscelánea* 1792, pàg. 101. AHC: ms. A-253.

¹⁰ DÍAZ DE VALDÉS, Pedro: *Exhortación del Ilmo. Sr. D. ——. En la imposición de la primera piedra para la Capilla pública ó Iglesia de el Beaterio de Religiosas Dominicanas de Barcelona, el día 5 de Agosto de 1799*, s. imp. Localitzat al *Communium* a l'Arxiu Diocesà de Barcelona, 5 d'agost de 1799, f. 568 g.

¹¹ *Ibidem*.

Menys al·lusions pedagògiques tenim encara del beateri de Sant Agustí, dedicat a «la ensenñansa de las miñonas que determinaren emprender peraque mediant ésta, y son propi Labor, tinguessen ab més facilitat lo subsidi necessari temporal [...]».¹²

De tota manera, és innegable la seva contribució per pal·liar la problemàtica educativa femenina d'aquell moment, sempre segons la perspectiva i orientació educatives vigents aleshores.

Les escoles públiques

La introducció per Carles III del terme «escoles públiques» a la Reial Providència d'11 de juliol de 1771 permet considerar quina ha estat la incidència d'aquesta modalitat d'ensenyament en el panorama educatiu femení barcelonès. Però cal arribar a la seva Reial cèdula d'11 de maig de 1783 per trobar un cert ressò dels seus afanys a la nostra ciutat. En efecte, el 14 de juny de 1787, Francisco de Zamora va adreçar al corregidor una carta autògrafa en la qual, entre altres coses, li notificava l'establiment de vuit escoles per a nenes (una per barri) al Quarter Vè, anomenat del Raval, adjuntant exemplars del *Reglamento* i de la *Instrucción* que va redactar expressament i que van ser aprovats per Reial Ordre de 2 de maig de 1786. La notificació es registrà, però es deixà sense resposta.

La manca d'un document que acrediti l'existència d'escoles públiques per a nenes a Barcelona a finals del segle XVIII priva de treballar sobre una base real, així i tot, el *Reglamento* i la *Instrucción* de Zamora, redactats el 1786, permeten de suposar, fins a cert punt, l'efectivitat de tals escoles, car en la resposta a la pregunta 169 al *Interrogatorio del Sr. D. Francisco de Zamora por lo concerniente al Corregimiento de Barcelona*, en la qual demana «*Si hay maestros de primeras letras, maestras de niñas, [...]*» l'any següent, parla d'aquesta reforma iniciada al Quarter Vè. Però en la mateixa resposta fa entendre també que l'establiment d'escoles no havia acabat, car menciona «*el arreglo que se había empezado*».¹³

Quant al contingut, *Reglamento* e *Instrucción* es complementen i semblen respondre al sentit pràctic i utilitarista que els anima.

En realitat, al *Reglamento*, Zamora es va limitar a copiar quasi íntegrament i textual la Reial cèdula d'11 de maig de 1783. L'única aportació va ser la redacció de les bases sobre les quals havia de fonamentar-se l'administració de cabals i l'establiment d'una política econòmica entre mestres i alumnes, a fi d'estimular l'afecció al treball per ambdues parts.

Interessen aquí les indicacions relatives a l'examen que havien de superar les mestres d'aquestes escoles, tot i que, per a la seva formació no es fa cap suggeriment. Com que el contingut programàtic del currículum escolar de les nenes és sumament reduït, ja que segueix una doble trajectòria d'interessos: religiosos i morals, d'una banda i de desenvolupament d'habilitats motrius, mitjançant l'aprenentatge de labors, de l'altra, les condicions requerides per al nomenament de mestres atorguen gran importància

¹² *Origen, y fundacio de las Religiosas Beatas de la Orde de N. P. S. Agusti, en Barcelona. ...ordenat tot per el P. Present Fr. Joaquim Nogueró, ...; fet en lo any 1796.* pàg. 1-2.

¹³ ZAMORA, Francisco.: *Diario de los Viajes hechos en Cataluña.* Op. cit., pàg. 473.

a les qualitats morals de les aspirants, sotmetent-les a un rigorós informe per part del rector, el qual influirà també en el nomenament de les ajudantes. A aquest informe seguirà un examen detingut:

*Las Maestras han de ser rigurosamente examinadas en la Doctrina Christiana por el Cura Parroco de esta Parroquia, quien informara reservadamente de su suficiencia.*¹⁴

Pel que fa a les labors, les aspirants no sols cal que demostrin les seves aptituds per fer-les, sinó que, a més a més, se les examina de la metodologia que empraran per ensenyar-les:

*El exámen de labores se hará delante de las otras Maestras, que en el día ya estan aprobadas, concurriendo a este acto el Alcalde del Cuartel, con el Escribano del mismo, y el Cura Parroco: Se la preguntará el modo de hacer cada labor; el método de enseñarla, executando á la vista lo que deben enseñar; y hecho así, se preferirá siempre á la de mejores costumbres, en concurso de igual habilidad, dando á las Maestras elegidas el título correspondiente firmado por el Alcalde y el Escribano del Cuartel.*¹⁵

L'aprenentatge de la lectura era optativa per a les alumnes, però obligatòria per a les mestres:

*El principal objeto de estas Escuelas ha de ser la labor de manos; pero si alguna de las Muchachas quisiere aprender á leer, tendrá igualmente la Maestra obligación de enseñarlas; y por consiguiente ha de ser examinada en este arte con la mayor prolixidad.*¹⁶

Àdhuc es recomana un determinat estil docent:

*Usarán las Maestras de un estilo claro y sencillo en la explicacion de la enseñanza é instruccion que dieren á sus Discipulas, y no permitirán á estas valerse de palabras indecentes ó equivococas.*¹⁷

Més encara, a fi d'igualar l'ensenyament femení del sector, afegeix:

*Ninguna Persona tendrá Escuela publica, ni secreta en el Cuartel, sin ser examinada y aprobada de orden del Alcalde del mismo; pero no se impedirá con estos previos requisitos que se establezcan en él otras particulares, que deberán guardar estas Ordenanzas, para que sea uniforme la enseñanza de Niñas.*¹⁸

¹⁴ Reglamento para las Escuelas de Niñas de los Ocho Barrios del Cuartel Quinto de la Ciudad de Barcelona, establecidas por don Francisco de Zamora, de la Real y Distinguida Orden de Carlos III, del Consejo de S. M.; Alcalde del Crimen de la Real Audiencia de Cataluña, y encargado de dicho Cuartel. Barcelona. 1786. Fco. Suria y Burgada. Imp. Edit. Real. Art. VI. 1. Arxiu Històric de la Ciutat: *Político, Real, Decretos* 1787.

¹⁵ *Ibidem.* Art. VI. 2.

¹⁶ *Ibidem.* Art. IX. 1.

¹⁷ *Ibidem.* Art. IV. 9.

¹⁸ *Ibidem.* Art. V. 1.

Es precisa, a més, que les mestres —una per escola—, solament ensenyaren les labors per a les quals estan nomenades i dividiran l'alumnat en tres grups segons el nivell. També s'insisteix en la necessitat de designar una ajudanta, escollida entre les mateixes deixebles. Ben segur que s'exigia a les aspirants un coneixement ben profund del *Reglamento* i de la *Instrucción* de Zamora.

A fi de vetllar pel compliment de tot allò preceptuat, es crea un servei d'inspecció setmanal a càrrec de l'alcalde de barri, i mensual, per part de l'eclesiàstic nomenat pel rector, el qual preguntarà a les nenes la doctrina i les obligacions civils i polítiques.

L'avaluació del rendiment escolar calia fer-la diàriament, mensual i quadrimestral, amb repartició de premis. El càstig per a aquelles nenes que incomplien el tracte fet amb la mestra era pecuniari.

Els mestres, en general, tenien bastant mala premsa: l'informe del jutge de dia 3 de juliol de 1800, relatiu a la fusió dels dos col·legis de mestres, assenyalava que la decadència dels ensenyants provenia:

«[...] del *abandono y desprecio con que se ha mirado tan noble profesión y del numero excesivo que se ha dedicado a ella sin haber adquirido la instruccion y conocimientos necesarios*».¹⁹

per la qual cosa, els pares de famílies benestants, preferien l'ensenyament privat, que, lluny d'oferir qualitat, moltes vegades servia únicament per reafirmar el caràcter classista. Aquest intrusisme professional, durament criticat en l'àmbit escolar masculí, no podia donar-se en el camp pedagògic femení, car ni existien reglamentacions de caràcter gremial adients, ni s'obeïen a Barcelona les disposicions oficials redactades en el regnat de Carles III respecte a les escoles per a nenes; almenys, no localitzem al *Diario de Barcelona* cap mestra que s'anunciï «*examinada y aprobada*». Tan sols es constata el reconeixement per part de l'Ajuntament el 1801 que la instrucció dels nens «*se halla en esta Ciudad en fatal estado*».²⁰

Bibliografía

A més de la bibliografia citada a les notes, vegeu:

AZCÁRATE RISTORI, Isabel: *El Monasterio de la Enseñanza en Barcelona de 1645 a 1876*. Tesis doctoral.

Diario de Barcelona, 1792-1808.

ZAMORA Y AGUILAR, Francisco: *Instrucción civil y política, que han de dar las Maestras a las Niñas, que concurren a las Escuelas establecidas en el Cuartel Quinto de la Ciudad de Barcelona*, por D. Francisco Suria y Burgada, Imp. Barcelona, 1786.

¹⁹ *Político, Real. Decretos*, Ajuntament de Barcelona, 3 de juliol de 1800, f. 250.

²⁰ *Acuerdos* Ajuntament, 14 d'abril de 1801, f. 158 g.